

УДК 32:[81'42+316.75]

**СЕМАНТИЧНА ВАЛІДНІСТЬ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПТОСФЕРИ ТА
ІДЕОЛОГІЧНИХ ДИСКУРСІВ****SEMANTIC VALIDITY IN RESEARCHING
POLITICAL CONCEPTS' SPHERE AND
IDEOLOGICAL DISCOURSES****Яковлев М. В.,**

кандидат історичних наук, доцент, директор
Школи політичної аналітики і доцент кафедри
політології Національного університету «Києво-
Могилянська академія» (Київ, Україна),
e-mail: yakovlevmv@ukma.edu.ua,
<https://orcid.org/0000-0001-7774-3513>

Yakovlyev M. V.,

PhD in political sciences, Associate Professor,
Director of School for Policy Analysis and Associate
Professor of the Department of Political Sciences of the
National University of Kyiv-Mohyla Academy
(Kyiv, Ukraine),
e-mail: yakovlevmv@ukma.edu.ua,
<https://orcid.org/0000-0001-7774-3513>

Семантична валідність як критерій правильності реконструкції смислу у процесі дослідження складових політичної концептосфери, а також як показник того, наскільки аналітичні категорії дискурсу відповідають смислам, які він має для прибічників досліджуваної ідеології, аналізується в розрізі деяких теоретичних положень дискурс-аналізу та підходів до дослідження мовного матеріалу, на основі чого, з урахуванням праць провідних зарубіжних методологів, особливо в галузі контент-аналізу, виділяються вимоги до практичного забезпечення семантичної валідності під час проведення політологічних досліджень міждисциплінарного характеру.

Ключові слова: концептологія, політична методологія, концептосфера політології, політичні концепти, політичні ідеології, дискурс-аналіз, контент-аналіз, міждисциплінарні лінгвістично-політологічні дослідження, когнітивістика.

Semantic validity as a criterion of correctness in reconstructing the meanings when researching political concepts, as well as an indicator of how well the analytical categories of a particular discourse correspond to the meanings shared by the adherents of the ideology under study, is analysed within some theoretical fundamentals of discourse analysis and approaches to studies in language materials; based on such theoretical analysis and taking into account works of prominent content analysts, some practical requirements on how to provide for semantic validity when conducting interdisciplinary political research are presented.

Keywords: concepts' studies, political methodology, political science concepts' sphere, political concepts, political ideologies, discourse analysis, content analysis, interdisciplinary linguistic-political studies, cognitive sciences.

Дослідження ключових для політичної науки концептів, які у своїй сукупності становлять концептосферу політичної науки, а також ретельний аналіз ідеологічних дискурсів (особливо в часи поширення попוליзму як особливої, «тонкої» ідеології, що кидає виклик усталеним традиціям дослідження політичних ідеологій) безумовно потребує постійного вдосконалення дослідницького інструментарію. Українська політологія, як відомо, на відміну від англосаксонської політичної науки, суттєво менше застосовує кількісні методи досліджень, у тому числі й у вигляді статистичного аналізу текстологічного матеріалу. Разом з тим, вітчизняна

політична наука має значні напрацювання у гуманітарно-філософських підходах до вивчення особливостей сфери політичного. Цей аспект – сильний бік політичної науки України. Жодним чином не заперечуючи потребу в розвитку кількісного напрямку політологічних досліджень в нашій країні Україні, можна сформулювати й інші наукову проблему, що полягає у пошуках шляхів та способів вдосконалення наявного, розвинутого та потужного аспекту української науки, що лежить за межами кількісної дослідницької традиції. У першу чергу йдеться про можливість застосування міждисциплінарного підходу, який би поєднував у собі напрацювання лінгвістики, якісного (місцями – і кількісного) контент-аналізу та політичної теорії до дослідження політичних концептів та ідеологічних дискурсів. Українську політичну науку часто сприймають як науку гуманітарну, хоча у більшості розвинених країн (так само, як і за класифікацією спеціальностей у нашій країні станом на сьогодні) політологія належить до суспільствознавчих наук, разом з соціологією, економікою, психологією. На такий стан речей можна поглянути і з позитивної точки зору, тобто як на можливість заповнити прогалину в знанні та за допомогою розвитку дослідницького інструментарію прокласти місток від гуманітарної складової (приміром, політичної теорії) до суспільствознавчої (до аналізу політичних та ідеологічних практик). У цьому контексті саме наукова потреба у вдосконаленні дослідницького політологічного інструментарію дозволяє сформулювати таку мету цієї статті: з'ясувати значення семантичної валідності у дослідженнях політичної концептосфери та ідеологічних дискурсів. Семантична валідність є одним з видів валідності, що забезпечує як високу якість дослідження в цілому, так і відповідність дослідницького інструментарію заявленим цілям дослідження на рівні реконструйованих науковцями концептів та категорій, на основі яких вони й аналізують обране ним дослідницьке явище. Враховуючи це, досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) дати визначення семантичній валідності; 2) визначити її місце серед теоретичних підходів до дослідження концептів і дискурсів; 3) встановити практичні вимоги, що їх семантична валідність ставить до дослідницької практики.

Виклад основного матеріалу. Отже, спробуємо встановити значення семантичної валідності. Почнімо з розгляду методологічних праць, в яких це поняття застосовується. Приміром, його згадує австрійський науковець Філіп Майринг, що здобув всесвітню відомість завдяки своїй наполегливій методологічній роботі з розробки якісного контент-аналізу. У німецькомовному середовищі його книжка з цього методу станом на сьогодні витримала дванадцять перевидань. Особливості підходу Майринга до якісного контент-аналізу є структурованістю цього методу. Він вважає, що якісні методи текстологічного аналізу та аналізу дискурсу також потребують структури, впорядкованості та

«суворості» у застосуванні. У своїй методологічній праці «Якісний контент-аналіз: основи та техніки» Ф. Майринг пише: «якісний контент-аналіз не може нехтувати перевагами кількісних технік..., а саме їхньою *систематичністю процедури* [курсив оригіналу]. Інакше йому [якісному контент-аналізу] закидатимуть імпресіоністичність та довільність» [1, с. 29]. Як видно з цієї цитати, для Майринга важливою є репутація в розумінні якості дослідницької техніки, якою він займається. У прикінцевому розділі цієї ж книги він розглядає критерії якості контент-аналізу» (в оригіналі цей розділ називається «*Spezifisch inhaltsanalytische Gütekriterien*», що майже дослівно можна перекласти як «специфічні контент-аналітичні критерії якості», або «критерії якості, притаманні саме контент-аналізу»). У цьому розділі автор покликається на іншого відомого методолога контент-аналізу К. Криппендорфа та наводить його схему критеріїв якості контент-аналізу [1, с. 119]. У цій класифікаційній схемі *семантична валідність* (нім. *Semantische Gültigkeit*) розташована поруч з валідністю вибірки як «підрозділ» орієнтованої на матеріал (нім. *materialorientiert*) валідності. У своїй же книзі з контент-аналізу цитований Майрингом Клаус Криппендорф спершу визначає *семантичну валідність* як «ступінь того, наскільки категорії аналізу текстів відповідають тим смислам, які мають ці тексти у контексті, з якого вони взяті» [2, с. 119]. Загалом словосполучення «семантична валідність» у книзі Криппендорфа згадується 64 рази. Підрозділ, безпосередньо присвячений семантичній валідності, автор починає з такого визначення: «семантична валідність – це ступінь того, наскільки аналітичні категорії тексту відповідають тим смислам, які ці тексти мають для конкретних читачів чи для тих ролей, які вони відіграють в обраному контексті» [2, с. 323]. Далі Криппендорф продовжує, і каже, що практично будь-який контент-аналіз «реагує на тексти відповідно до їхніх значень», після чого він подає довгий перелік: «денотації, коннотації, інсинуації, імплікації, асоціації, метафори, фрейми, [слово] вживання, символічні якості тощо» [2, с. 323]. Таким чином, семантична валідність вимагає врахування конкретних аспектів розуміння та сприйняття текстового матеріалу, з яким працюють дослідники. Утім цей аспект (практики застосування семантичної валідності) розглянемо дещо пізніше, відповідно до послідовності поставлених до цієї статті завдань.

Для повноцінного визначення семантичної валідності, розглянемо, як вона співвідноситься з більш ширшим по відношенню до неї поняттям *валідність*, яке, мовою логіки, є його родовим визначенням (відповідно, *семантичність* є видовою ознакою). Швейцарській соціолог Петер Аттесландер (у німецькомовному середовищі дуже відомим є його підручник з методів суспільствознавчих досліджень, який до смерті Аттесландера у 2016 р. витримав тринадцять перевидань), дав стисле визначення валідності (нім. *Gültigkeit*) як «ступінь придатності (нім.

Brauchbarkeit) дослідницького методу» [3, с. 214], пояснивши це не прикладі питання: чи дає метод саме те, що за його допомогою необхідно здобути? [3, с. 214]. К. Криппендорф починає розділ своєї книжки, присвяченої контент-аналізу, з більш розлого визначення: «валідність – це та якість результатів дослідження, завдяки яким ми приймаємо їх як істинні, як такі, що справді кажуть нам щось про реальний світ людей, про явища, події, досвід та дії» [2, с. 313]. Отже, опираючись на ці два визначення можемо дійти висновку, що справді семантична валідність є одним з видів валідності, що забезпечує відповідність досліджуваного інструментарію потребам дослідження і дозволяє здобути саме те знання, що його необхідно здобути відповідно до поставленої мети дослідження.

Перейдемо до визначенням місця семантичної валідності серед теоретичних підходів до дослідження концептів і дискурсів. Британські суспільствознавці Дж. Поттер і М. Візерел у своїй книжці «Дискурс і соціальна психологія: за межами ставлень і поведінки», яка з першого свого виходу 1987-го р. до 1996 перевидавалася шість разів (у 1992 – двічі), розгортають особливий підхід до аналізу дискурсу. Спершу вони стисло викладають *теорію мовленнєвих актів* [4, с. 14-18], зокрема з критикою з позицій британського філософа Дж. Остіна погляду на мову як на *«абстрактну систему, центральною функцією якої є опис стану речей [в обох місцях – курсив оригіналу]»* [4, с. 14-15]. Далі Поттер і Візерел знайомлять читачів з запропонованим Остіном розмежуванням між типами речень, які не описують дійсність, а виконують якусь функцію (приміром, акт надання кораблю якогось імені) і які Остін запропонував називати *перформативами* (англ. *performatives*), та реченням, які спрямовані саме на опис «стану речей», *константивами* (англ. *constantives*) [4, с. 15]. Цікаво, що Дж. Остін спочатку запропонував це розмежування між типами речень, щоб пізніше самому його ж і спростувати, сформулювавши *загальну теорію мовленнєвих актів*, яка «не розмежує між реченнями, які роблять речі, і реченнями, які говорять про речі...Фундаментальною засадою цієї теорії є твердження, що *всі* висловлювання стверджують речі *та* роблять речі [в обох місцях – курсив оригіналу]» [4, с. 17]. Безумовно, в основі цієї теорії лежить уявлення про зв'язок між висловлюваннями та соціальною діяльністю, яка з нею переплітається, що особливо актуально в розрізі тематики цієї статті, оскільки як політична концептосфера, так й ідеологічні дискурси є і *відображенням* суспільно-політичних порядків, в яких вони формуються, і, водночас, тими чинниками, які *формують* суспільно-політичний, а особливо – ідеологічний порядок денний. Примітно, що далі у своїй книзі Поттер та Візерел, підсумовуючи основні припущення дискурс-аналізу, другим пунктом пишуть про те, що «мова є конструйованою і, водночас, тим, що конструює», або, мовою оригіналу: «*both constructed and constructive*» [4, с. 35]. Ці дві функції мови (згідно

з припущеннями про мову, що потрібні, на думку британських авторів, для проведення дискурс-аналізу), вочевидь стосуються і семантичної валідності, оскільки з таких положень випливає, що під час аналітичних процедур над політичними концептами слід зважати на те, що вони можуть бути сконструйовані політичним та ідеологічним дискурсом, і, водночас, самі можуть конструювати ці дискурси. Відповідно, особливого значення набуває встановлення не лише семантики концептів, але й розуміння їх значення тими, хто ними оперує в досліджуваному дискурсі.

Перед викладенням своїх позицій щодо наріжних припущень дискурс-аналізу, Поттер та Візерел роблять огляд класичної семасіологічної теорії Ф. де Соссюра, в якому знайомлять читачів з основами підходу цього видатного лінгвіста до мови та мовлення. Вказуючи на «довільність знаку» (англ. *the arbitrariness of the sign*, і саме так автори назвали підрозділ), вони переходять до розгляду «другого рівня сигніфікації», який, з подачі Р. Барта, називається *міфом*. У цьому підрозділі саме на прикладах Барта пояснюється те, що значення не «постають природно з рухів чи поведінки» [курсив оригіналу] [4, с. 29-30], а є продуктом *міфів*, тобто уявлень про певні речі та явища. Цікавим у цьому контексті є той факт, що давньогрецьке слово *μῦθος* (згідно з правилами передачі вимови Міжнародної фонетичної асоціації /mýː.tʰos/) має не встановлену, станом на сьогодні, чітку етимологію, але є версія, згідно з якою це слово є ще «до-грецьким», а відтак може бути пов'язаним з санскритським коренем *मिथि* /mitʰ/, що означає «зв'язувати, пов'язувати, поєднувати» (приміром, санскритське *मिथिस्* /mitʰas/, означає «взаємно», або «один з одним», «між собою» [5, с. 264]). На думку Криппендорфа, «категорії завжди є більш загальним, ніж ті об'єкти, які вони категоризують» [2, с. 324], з чого випливає, що для справді ґрунтовного аналізу досліджуваного матеріалу необхідно охопити і зв'язок між текстом, дискурсом, контекстом і тими категоріями і поняттями, за допомогою яких здійснюється інтерпретація закладених у матеріал смислів.

Встановлення таких пов'язаних ланок може бути складною справою. Британський методолог Д. Сілверман наголошує, що «соціальні структури можуть бути нечітко зрозумілими і самим акторам» [6, с. 43]. Він робить це зауваження у підрозділі, в якому розглядає конструкти ідеального типу за М. Вебером та переходить до реалізму та герменевтики (саме так і називається підрозділ в його книзі). Сілверман зауважує: «стверджувати, що соціальні структури завжди слід редукувати до мотивів індивідів – це нонсенс. Соціальні контексти завжди надають смисл діям, і також забезпечують деякі наслідки цих дій. Такі контексти не можуть бути редуковані до сприйняття акторів» (англ. *perceptions of actors*) [6, с. 43]. Далі у своїй книжці, переходячи до розгляду засад когнітивної антропології, Сілверман пише про *комунікативну компетенцію* [6, с. 97], що її, як концепцію, увів у науковий обіг Н. Хомський і без якої неможливі

«генералізації вищого рівня» [6, с. 98]. Таким чином, можемо зробити проміжний висновок про те, що семантична валідність вписується у теорію мовленнєвих актів, а також корелює з підходами до мови й мовлення, на яких ґрунтується дискурс-аналіз, оскільки вона передбачає комунікативну компетенцію дослідників, їхню спроможність встановлювати зв'язки між категоріями та смислами, які в цих категоріях втілені.

Встановивши місце семантичної валідності серед теоретичних підходів до дослідження концептів і дискурсів, можемо перейти до практичного виміру. Почнімо з того, що семантична валідність вочевидь передбачає *розуміння значень*. Видатний німецький науковець-методолог, професор Вільного університету Берліну Р. Бонзак, у своїй книзі «Реконструктивне суспільствознавче дослідження» (нім. *Rekonstruktive Sozialforschung*), що перевидавалася вже дев'ять разів, проводить розмежування між *розумінням* (нім. *Verstehen*) та (нім. *Interpretation*). На його думку, *розуміння* означає «охопити (нім. *nachzuvollziehen*) процес переживання і досвіду (нім. *Erlebnisprozess*) чи відповідні процеси взаємодії, виражені через переживання (в оригіналі: *jene erlebnismäßig dargestellten Interaktionsprozesse*), в яких постала дія, подія, чи досліджуване явище [7, с. 177]». Натомість *інтерпретація* означає «понятійно-теоретичне пояснення того, що в такий спосіб стало зрозумілим» (в оригіналі: *die begrifflich-theoretische Explikation des derart Verstandenen*) [7, с. 177]. З першого погляду, громіздкість німецькомовних формулювань, які важко точно передати в українському перекладі, ускладнюють сприйняття. Проте якщо уважніше придивитися до слів, якими оперує Бонзак, важко не помітити, що він робить особливий акцент на досвіді та своєрідному «чуттєвому» вимірі, через який і досягається розуміння. Згідно з його позицією, дослідник має «охопити переживання», тобто на більш глибокому рівні осягнути, що саме мають на увазі ті чи інші поняття та категорії (про які, втім, Бонзак не говорить безпосередньо), а вже на основі такого розуміння можна перейти до *інтерпретації*, що передбачає «теоретичну експлікацію», для потреб якої дослідник уже отримує право формулювати і свої пояснення. Особливо актуальним це може бути у випадку дослідження ідеологій, які часто апелюють не лише до раціонального тлумачення ключових подій, але й до емоційного стану людей, їхніх страхів та переживань.

Уже згаданий австрійський науковець Ф. Майринг вважає, що семантична валідність означає «правильність реконструкції смислу (нім. *Richtigkeit der Bedeutungskonstruktion*)». Цілком справедливим видається припущення, що для того, щоб реконструювати смисл, спершу треба *зрозуміти*, як концепт чи дискурс розуміють ті, хто його продукують та ті, хто ним оперують. К. Криппендорф пише, що «смисли» (англ. *meanings*) неможливо описати, не врахувавши те, як ним користаються «автори, читачі, редактори газет, професори, експерти, фахівці у вузьких

галузях, соціальні інституції, тлумачні словники» [7, с. 324]. Насправді, це достатньо широке коло, яке слід враховувати, якщо науковцеві потрібно досягти глибинного розуміння смислів досліджуваних ним концептів та дискурсів, надто коли перед ним чи нею стає потреба у з'ясуванні особливостей функціонування ідеологічних дискурсів, які можуть насаджуватися в тому числі за допомогою агресивної пропаганди.

Розглянувши семантичну валідність як з точки зору теоретичних підходів до дослідження дискурсу та концептів, так і в розрізі деякої практики (досягнення контекстуального розуміння), справедливим видається й останнє практичне питання «методом від супротивного»: чого слід уникати задля забезпечення семантичної валідності? К. Криппендорф пише, що семантична валідність знижується через два типи помилок, які англійською називаються *errors of omission* та *errors of commission* [2, с. 276], і, на жаль, при перекладі українською втрачається закладена в них гра слів, оскільки, «омісія» та «комісія» є однокореневими словами, тож орієнтовними відповідниками можуть бути «помилка уникання», що означає невключення до аналізу релевантних текстів та «помилка додавання», як означає включення до аналізу нерелевантних текстів [2, с. 276]. З цього можна зробити висновок про те, що задля забезпечення семантичної валідності особливу вагу слід приділити добору матеріалу для проведення дослідження.

Висновки. Викладений матеріал дозволяє дійти висновків про те, що: 1) семантична валідність є критерієм правильності реконструкції смислу у процесі дослідження складових політичної концептосфери; 2) семантична валідність є ступенем того, наскільки аналітичні категорії дискурсу відповідають смислам, які цей дискурс має для прибічників досліджуваної ідеології чи для самих ідеологів, що продукують такі дискурси; 3) оскільки семантична валідність передбачає комунікативну компетенцію дослідників, їхню спроможність встановлювати зв'язки між категоріями та смислами, які в цих категоріях втілені, вона вписується у теорію мовленнєвих актів, а також корелює з підходами до мови й мовлення, на яких ґрунтується дискурс-аналіз; 4) у практичному розрізі під час роботи з емпіричним матеріалом задля забезпечення семантичної валідності дослідники мусять спершу досягти глибокого рівня розуміння досліджуваних концептів (зокрема, в тому числі, через переживання і досвід), і вже на основі цього досвіду розуміння сформувати свої понятійно-теоретичні експлікації.

Перспективними для подальших досліджень видаються напрацювання практичних рекомендацій щодо досягнення рекомендованого Р. Боназаком глибинного розуміння досліджуваних явищ через переживання та досвід, що, вочевидь, потребуватиме міждисциплінарного когнітивно-бігевіорального підходу, оскільки йдеться про поєднання компоненти осмислення й розуміння з потребами опрацювання досвіду

взаємодії з досліджуваним явищем. У матеріалі, розглянутому в цій статті, відкритим лишається питання про критерії включення (чи навпаки – виключення) текстів, тобто про визначення обсягів досліджуваного матеріалу, якого було би достатньо для забезпечення семантичної валідності. Відповідно, перспективними видаються напрацювання критеріїв добору емпіричного матеріалу, обсяг якого відповідав би вимогам семантичної валідності.

Список використаних джерел

1. Mayring, P., 2010. «Qualitative Inhaltsanalyse Grundlagen und Techniken», Beltz Druckparther, Hemsbach. 144 s.
2. Krippendorff, K., 2004. «Content Analysis An Introduction to its Methodology», Thousand Oaks: Sage Publications, Inc. 422 p.
3. Atteslander, P., 2008. «Methoden der empirischen Sozialforschung». Erich Schmidt Verlag. 359 s.
4. Potter, J. & Wetherell, M., 1996. «Discourse and social psychology Beyond Attitudes and Behaviour», Sage Publications. 216 p.
5. Миллер, В. Ф., Кнауэр Ф. И., 2016 [1891]. Руководство к изучению санскрита. (Грамматика, тексты и словарь.) 4-е изд., испр. и доп. Сост. М. Ю. Гасунса. Москва: Книгоиздательство «АБВ», 2016. 304 с., 1 л. портр. (Серия «Bibliotheca Sanscritica», 5) В кн.: Репр. воспроизведение изд. / сост. В. Ф. Миллер, Ф. И. Кнауэр. Руководство к изучению санскрита. (Грамматика, тексты и словарь.) Санктпетербург: Типография Императорской Академии Наук, 1891. 290 с.
6. Silverman, D., 1985. «Qualitative Methodology and Sociology», Aldershot, Cower Publishing Company Ltd. 206 p.
7. Bohnsack, R., 2007. «Rekonstruktive Sozialforschung Einführung in qualitative Methoden», Verlag Bárbara Budrich Opladen & Farmington Hills. 291 s.

References

1. Mayring, P., 2010. «Qualitative Inhaltsanalyse Grundlagen und Techniken», Beltz Druckparther, Hemsbach. 144 s.
2. Krippendorff, K., 2004. «Content Analysis An Introduction to its Methodology», Thousand Oaks: Sage Publications, Inc. 422 p.
3. Atteslander, P., 2008. «Methoden der empirischen Sozialforschung». Erich Schmidt Verlag. 359 s.
4. Potter, J. & Wetherell, M., 1996. «Discourse and social psychology Beyond Attitudes and Behaviour», Sage Publications. 216 p.
5. Miller V.F., Knauer F.I., 2016 [1891]. Rukovodstvo k izucheniyu sanskrita. (Grammatika, teksty i slovar.) 4-e izd., ispr. i dop. Sost. M. YU. Gasunsa. –Moskva: Knigoizdatelstvo «ABV», 2016. 304 s., 1 l. portr. (Seriya «Bibliotheca Sanscritica», 5) V kn.: Repr. vosproizvedenie izd. / sost. V. F. Miller, F. I. Knauer. Rukovodstvo k izucheniyu sanskrita. (Grammatika, teksty i slovar.) Sanktpeterburg: Tipografiya Imperatorskoi Akademii Nauk, 1891. 290 s.
6. Silverman, D., 1985. «Qualitative Methodology and Sociology», Aldershot, Cower Publishing Company Ltd. 206 p.
7. Bohnsack, R., 2007. «Rekonstruktive Sozialforschung Einführung in qualitative Methoden», Verlag Bárbara Budrich Opladen & Farmington Hills. 291 s.